

VÜSALƏ HÜMBƏTOVA*

**METAFORLAŞMA YOLU İLƏ LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMDƏ
YENİ DİL VAHİDLƏRİNİN YARANMASI****XÜLASƏ**

Məqalədə metaforlaşma dilin lüğət tərkibini söz və terminlərlə zənginləşdirən amil kimi nəzərdən keçirilir. Müəyyənləşir ki, metaforlaşma tarixi-semantik proses və dilin obrazlılıq blokunu zənginləşdirən vasitə kimi də dilin leksik-semantik sistemində mühüm rol oynayır. Faktlar əsasında müəyyənləşir ki, metaforun özü müqayisədir. Metafor elə müqayisədir ki, burada insan zehni mücərrəd məfhumla konkret predmeti əlaqələndirmək məqsədi ilə onları bir sözdə yaxud ifadədə inteqrasiya edir, uyğunluq yaradır. Həmin uyğunluqlar adətli üzrə çox qaranlıq, bəzi hallarda isə lap qeyri-məntiqi analogiyalara əsaslanır; amma bunlar xarici aləmdən məhz nəyin insan diqqətini cəlb etdiyini göstərir və biliyin, ağılın mücərrəd biçimdə qavramadığını obrazlar vasitəsilə canlandırır.

Açar sözlər: *metaforlaşma, leksik-semantik sistem, yeni dil vahidləri, metaforik modellər, semantik derivasiya*

Dil ünsiyyəət vasitəsi olmaqdan əlavə, maddi-mənəvi kulturologiyanın mühüm göstəricisidir. Dil sosial münasibətlə, fəaliyyətlə birbaşa əlaqədardır. Sosial həyatda baş verən dəyişmələr və yeniləşmələr dildə, dilin leksik-semantik sistemində öz əksini tapır.

Dilin zəngin obrazlılıq sistemi mövcuddur. Bu sistemi yaradan vasitələrdən biri də metaforlardır. S.Mezenin yazır ki, "*metafor dilin və nitqin bədii təbəqəsini obrazlı şəkllə salır, bir predmetə məxsus əlamət, yaxud keyfiyyəti digər bir bənzər əşyaya köçürür*" [Мезенин: 1984, s.67].

Metafor və metaforlaşma probleminə filosoflar, psixoloqlar, psixolinqvistlər, üslubiyyatçılar, ədəbiyyatşünaslar, məntiq elmi ilə məşğul olanlar, semasioloqlar öz əsərlərində bu və ya digər istiqamətdə toxunmuş, münasibət bildirmişlər.

Metaforlaşma problemi ilə görkəmli xarici mütəxəssislər - N.D.Arutyunova, A.N.Baranov, M.Blek, E.B.Budayev, S.Q.Dudetskaya, M. Conson, C.Lakoff, A.Riçards, C.Serl, V.N.Teliya və b.-ləri məşğul olmuşlar. Alimlər həmin prosesi bir dil hadisəsi kimi mental struktur olaraq öyrənmiş və aşağıdakı nümunələrdən interpretasiya üçün istifadə etmişlər: *wild flesh, charred tree symptom, monkey hand (ortopedik termin), maple syrup disease (pataloji termin), shooting pains, cutting pains, verbal sour (psixiatrik termin), plaster collar, optic cup, bitsh, s udder, dirty intestinal suture, yoke symptom, daisy symptom, Agaspher syndrome, manager sundrome* və s.

Azərbaycan dilində də leksik metaforların öyrənilməsinə bir qədər üstünlük verilməmiş, bu dildə həmin məsələnin üslubi tərəfləri, ümumi mənzərəsi və s. tədqiq edilmişdir.

* Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı, vusalagumbatova1981@gmail.com

Dilçilər *elmin yolu, mədəniyyətin beşiyi, azadlığın günəşi, təbiət yatur, təbiət oyanır, ay doğur, zaman tələsir, dəniz dinçəlidir* və s. metaforları təhlil etmişlər [Müasir Azərbaycan dili I, 1978, s.166-168; Xəlilov: 2008, s.150-154].

Biz bu məqalədə metafor və metaforlaşma problemini sözyaradıcılığın nöqtəyindən iki dilin – ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Söz yaradıcılığın xüsusiyyəti leksik metaforlardan daha çox sintaktik metaforların struktur-semanik və funksional-kommunikativ modellərini əhatə edir. Bunlar həm də antropomorf metaforik modellərdir.

Metafor və metaforlaşma fərqli anlayışlardır. A. Yefimov yazır: “*Metaforlaşmanın özünə xas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məcazi mənə obrazlıdır, xarakterizəedici funksiya rolunu oynayır. Metafora adlandırmır, amma əsas etibarilə səciyyələndirir*” [Ефимов: 1961, s.125].

Yeni dil vahidlərinin yaranması həm də müxtəlif dildənkənar amillərlə bağlıdır. Bu vahidlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Yeni dil vahidləri möhkəm qayda-qanunlara, lüğət tərkibinə, onun təbiətinə və struktur əlamətlərə görə yaranmış olur.

Yeni dil vahidlərinin formalaşmasında məcazlaşmanın rolu böyükdür. Bu anlayış adı altında bənzər xüsusiyyətlərin ümumiliyinə əsasən reallığın bir-birilə bağlı olan predmetlərindən birinin nominasiyasının başqa ona bənzər əşyanın adına köçürülməsi dərk edilir. Bəllidir ki, predmetlər arasındakı bənzərlik, əlaqə, münasibət, bir-birinə yaxınlaşma və funksiya ümumiliyi məcazi mənə sahəsini yaradır. Bununla yanaşı, polisemiya deyilən anlayış dildə yeni formalaşan məfhumu, konkret biçimdə metaforu ifadə etmək zərurətindən meydana çıxır.

Dilçi alim H.Həsənov yazır: “*Bir məfhumun adı digər oxşar məfhumun adına köçürüldə birinci əşyanın hər hansı münasibət və əlamətinin ikinci bir əşyaya uyğunluğu nəzərə alınır. Əmələ gələn yeni mənə bir əşyanın adının digər bir əşyaya köçürülməsinə, əsas mənanın genişlənməsinə və ya daralmasına əsaslanır. Sözlərin bir mənadan başqa mənaya keçərək müxtəlif mənə çalarlığı və məcazi mənə yaratma xüsusiyyətləri müxtəlifdir. Məcazlaşma obyektiv gerçəklikdəki anlayışları obrazlı bir şəkildə ifadə etmək, obrazlılıq, təsirlilik və ifadənin bədiiliyini artırmaq məqsədi ilə yaranır. Bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsi sözün (birinci əşyanın adı) ayrı-ayrı mənalarının ümumiləşdirilməsi yolu ilə gedir*” [Həsənov: 1978, s.38].

Ümumiyyətlə, cəmiyyətin estetik baxışlarının ifadəsi üçün metaforlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Amma lazımsız, əhəmiyyətsiz metaforlara da dil və nitq şəraitində rast gəlmək olur. Məsələn, “*qılıncın təri*” nə deməkdir?

Qeyd etdiyimiz kimi, söz və ifadə yaradıcılığının əsas tiplərindən biri də məcazlaşma yolu ilə metaforlaşmış birləşmələrin yaranmasıdır. Bu, ingilis və rus dillərində metafor yolu ilə sözyaradıcılığın, semantik derivasiya növü olan metaforlaşma adlanır. Bu birləşmələrin mətn və diskurslarda gücü, qüdrəti böyükdür.

Demək, metaforlaşma həm də aktiv sözyaradıcılığın prosesidir. Tərkiblərin semantik törəmə növüdür. Bu məhsuldar metodla insanın fiziki, mənəvi və digər cəhətləri müəyyənləşdirilir, tədqiqatların birində qeyd olunan tematik sahə üzrə ingilis di-

lində 18, rus dilində isə 12 yeni metaforik vahid yaradıldığı göstərilir. Bu yeni vahidlər antroposentrik metaforlar adlandırılır [Мюллер: 2005].

Ümumiyyətlə, semantik derivasiyanın mexanizmi haqqında müxtəlif mülahizələr vardır ki, onlardan biri L.Muraşovaya məxsusdur.

Mətn situasiyasında metaforik obrazın yaranmasında sintaktik vasitələr aparıcı yer tutur. Metaforlaşma vasitəsilə bu tip dil vahidlərinin praqmatik potensialı üzə çıxır. Məs.:

İnsanla bağlı: *lazımsız insan, heç nəyə yaramayan insan;*
zamanla bağlı: *ölən zaman; dağılan dünya, yaşanan həyat, utanan ulduzlar, qaragöz gecə, üfüq güləndə və s.*

Və ya:

Ulduzlar utanır gözəlliyindən,
Sənin qədəminə yerə axışdı (M.Araz);
Səssizcə gələcək axşam beləcə,
Otaqda qaranlıq qarıyacaqdır.
İşıqda qovduğum qaragöz gecə
Saçını evimdə darayacaqdır (H.Arif)

Yeni söz və ifadələr, hər şeydən öncə, metaforlarla düşünməyin nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, ingilis dilində metaforlaşma yolu ilə yaranan tibbi sahə terminləri Azərbaycan dilinə öz məhsuldar modelləri ilə mənimsənilir. Həmin sahə, metaforlaşmış modellər müxtəlif semantikasi ilə səciyyələnilir.

Məsələn, ingilis dilinin amerikan variantında aşağıdakı metaforik ifadələrdə milli-mədəni semantika üstünlük təşkil edir: *ölüm (death), deat-time* (hərfi mənası “*ani ölüm*”; *dead-wood* (hərfi mənası “*ölü ağac*”; *dead-head* (hərfi mənası “*ölü baş*”; *mişen sferasında hərəkətin sürətli əlaməti üçün “dead time”, faydasız işlər üçün “dead-head, dead-wood”*.

Nitq şəraitində yeni konseptual strukturu ifadə edən söz birləşməsi şəklində olan “*generation gap*”, “*reading gap*” tipli metaforlar meydana gəlmişdir. Amerikanizmdən ibarət olan bu metaforik birləşmələr müxtəlif realiyaları bildirir və metaforikləşmiş düşüncənin məhsulu kimi yaranmışdır. Metaforlaşma leksik-semantik sistemdə freymlər və ssenarilər arasındakı struktur biliyi göstərir; iki konseptual domen-tarixi sfera (source domain) və mişen sferası (target domain) arasında özünü büruzə verir.

Frazeoloji vahidlərin metaforik transformasiya modelləri mühüm funksiyanı həyata keçirir - kommunikativ və estetik informasiya ötürür.

Müasir Azərbaycan dilində baş verən başlıca proseslərdən birini də leksik-semantik ifadə vasitələri təşkil edir. Bu vasitələr məcazlardır. Metaforik mənalı vahidlərin əmələ gəlməsi, bir qayda olaraq, dilin emosional-semantik potensialının inkişafı əsasında baş verir. Müasir Azərbaycan dilində, KİV-nin dilində işlədilən məcazi mənalı vahidlərin əmələ gəlməsində bu qaynaq əsas hərəkətverici səciyyə kəsb edir. Ayrı-ayrı örnəklərdə işlənən metaforik ifadə vasitələrinin anlayış potensialının meydana

çıxmasında sosial-iqtisadi tərəqqi, elmi-texniki inkişaf faktorlarının rolu böyükdür.

Komponentlərin metaforik məna ifadəsinə görə, müasir dildə istifadə olunan söz birləşməsi formasındakı vahidlər aşağıdakı kimi qruplaşır:

İlk komponenti metaforik semantika ifadə edən birləşmələrdə emosionallıq yükü sonuncu komponentin formalaşmasından ötrü baza rolunu oynayır. İlkin komponent həmişə sonuncunun təyini və qiymətləndiricisi kimi özünü göstərir. Müasir sosial-iqtisadi əlaqə və münasibətlərlə bağlı üzə çıxan bu qəbildən olan ifadələrlə rəngarəng emosiyalar əmələ gəlir. Məsələn, müqayisə olunan dillərdə:

silent forest - sakit meşə

still night - sakit gecə

calm weather - sakit hava

peaceful\quiet life - sakit həyat

calm\tranquil sea - sakit dəniz

quiet music - sakit musiqi

healthy colour - sağlam rəng

healthy skin - sağlam iqlim

A sound mind in a sound body - Sağlam bədəndə sağlam ruh olar (*at.sözü*)

sensible person man - sağlam düşüncəli/fikirli adam

deep sorrow - dərin kədər

profound\perfect silence - dərin sükut

to be deeply rooted - dərin kök salmaq/atmaq

to think deeply - dərin düşünmək

still waters run deep - sakit\lal axan su dərin olar. (*at.sözü*)

to suffer from the heat - istidən əziyyət çəkmək

stable foundation - möhkəm özü

firm\sound position - möhkəm mövqə

lasting and enduring peace - uzunmüddətli sülh

sound sleep - bərk yuxu

troubled sleep - narahat yuxu

to defend one's native land - yurdunu qorumaq

love for one's native land\fatherland - yurduna məhəbbət

lofty elevated style - yüksək üslub

high\lofty aims - yüksək məqsədlər

secret meeting - xəlvəti görüş

secret marriage - xəlvəti kəbin

Digər nümunələr: *saxta fikirlər, saxta rekordçular, şişirdilmiş rəqəmlər, yalançı vətənpərvərlik* və s.

Yeni yaranan metaforik ifadələr bədii əsərlərin dilində assosiativ təsir yaradır, nominativ və qiymətləndirici vəzifə kəsb edir. Məsələn:

Gəlir arxada karvan - *O səhra gəmiləri* (Xanımana Əlibəyli)

“Word blindness”, “black list” (“qara siyahı”), body language” (“bədən dili”),

“blind method” (“kor metod”), “red circuit” (“qırmızı kanal”), “huter zone” (“qırmızı zona”), “White-book” (“ağ kitab”).

1. Bu metaforik ifadələrin formalaşmasında assosiativ qaynaq kimi insan aləmi (psixolinqvsitik terminoloji vahidlər), insanın həyat fəaliyyəti, insanın bədən üzvlərinin adları, somatik orqanları, canlı aləm (gül-çiçək və s.) mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan dilində “*səhra gəmiləri*” metaforu adlandırma və qiymətləndirmə əlamətinə malikdir. Komponentin ikinci tərəfi metaforik mənadır. Belə metaforla personajların müsbət və mənfi tərəfləri daha qabarıqlaşır. Qiymətləndiricilik keyfiyyəti təkcə ismi deyil, feili metaforlarda da aydın biçimdə öz ifadəsini tapır. Metaforik mənada istifadə olunan feil adətən ümumi mətndən (kontekstdən) asılı duruma düşür, təkcə mətn fonunda dərk olunur.

Adi birləşmələr mətndə kommunikativ funksiya daşdığı halda, metaforikləşmiş yeni ifadələr məhz ekspressiv məqsədlə mətnə daxil edilir, metaforik silsilə üst-üstə qalanmış olur. Birinci üzdəki mənə, sonrakı isə dərinləki mənədir.

2. Hər iki tərəfi metaforik mənə ifadə edir. Bunların əmələ gəlməsində başlıca olaraq, hər iki müqayisə edilən dilin daxili semantik potensialı əsas yer tutur. Bunlar dilin məcazlar sisteminə metaforlar kimi daxil olan ifadə vasitələridir. KİV-in mətnlərində *yaşıl dəhliz (xiyaban)*, *ağ qızıl (pambıq)*, *qara qızıl (neft)*, *mavi gəmi (pambıqyığan maşın)*, *hava gəmisini (təyyarə)*, *kainat gəmisini (kosmik planet)*, *yaşıl qızıl (çay)* və s.

Metaforun bədii əsərlərdə səciyyələndirici funksiyası da vardır. Metafor vasitəsilə şair və yazıçı qəhrəmanın düşüncə və fikirlərini ifadə edir, onun nitqinin fərdi cəhətlərini üzə çıxarır. Metaforlarla bədii əsərlərdə emotiv funksiya da yerinə yetirilir. Metaforik ifadələrdəki ekspressivlik mətndə reallaşır, mətndə emosional tonallıq və müəllif modallığı meydana gəlir. Metaforik ifadələr mətn quruculuğunda fəal iştirak edir. Sintaqmatik-paradiqmatik mətni əlaqə yaranır.

Metafor konseptual funksiyanı da nitq prosesində gerçəkləşdirir, dünyanın bədii mənzərəsini müəllif ideyaları və müxtəlif fraqmentlərlə inikas etdirir. Metafor vasitəsilə konseptual informasiyalar çatdırılır.

Metaforun üslubyaradıcı funksiyası da vardır. Metaforik vasitələrlə fərdi-müəllif yaradıcılığının məhsulu olan frazeoloji vahidlərdən, ifadəli üslubi fiqurlardan istifadə etməklə və s. yazının orijinal yaradıcı manerası, onun üslub tərzini müəyyənləşdirir.

Metaforlaşma-motivləşmə dilin lüğət tərkibini söz və terminlərlə zənginləşdirən amil kimi çıxış edir.

Metaforlaşma tarixi-semantik proses və dilin obrazlılıq blokunu zənginləşdirən vasitə kimi də dilin leksik-semantik sisteminə mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ганбаров А.Р. Метафора в современном Азербайджанском языке. АКД, Баку, 1987
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maaarif", 1988
4. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerk Bkı, Azərnəşr, 1956
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı "Nurlan" nəşriyyat, 2008
6. Мурашова Л. П. Метафоризация женской сексуальности в английском языке.
7. Мезенин С.М. Образные средства языка (на материале произведений Шекспира): Учеб. Пособие. М., МГПИИ им. В.И.Ленина, 1984
8. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı, "Elm", 1978
9. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1961
10. Мюллер В.К. Новый англо-русский яловарь. М., Рус.яз. Медиа, 2005

Vusala HUMBATOVA

**THE APPEARANCE OF NEW LANGUAGE UNITS
IN THE LEXICO-SEMANTIC SYSTEM THROUGH METAPHOR**

SUMMARY

In the article, metaphorization is considered as a factor enriching the vocabulary of the language with words and terms. It has been established that metaphorization plays an important role in the lexico-semantic system of the language as a historical-semantic process and a means of enriching the figurative block of the language. Based on the facts, it is determined that the metaphor itself is a comparison. A metaphor is a comparison in which the human mind combines abstract concepts into one word or expression in order to associate them with a specific object. These correspondences are usually based on very obscure and in some cases completely illogical analogies; but they show exactly what attracts the attention of a person from the outside world, and bring to life through images what knowledge and reason do not perceive in the abstract.

Keywords: *metaphorization, lexical-semantic system, new language units, metaphorical models, semantic derivation.*

Вюсаля ГУМБАТОВА

**ПОЯВЛЕНИЕ НОВЫХ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ
СИСТЕМЕ ПОСРЕДСТВОМ МЕТАФОРИЗАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

В статье метафоризация рассматривается как фактор, обогащающий словарный состав языка словами и терминами. Установлено, что метафоризация играет важную роль в лексико-семантической системе языка как историко-семантический процесс и средство обогащения образного блока языка. На основании фактов выявляется, что сама метафора есть сравнение. Метафора - это сравнение, при котором человеческий разум объединяет абстрактные понятия в

одно слово или выражение, чтобы связать их с конкретным объектом. Эти соответствия обычно основаны на очень неясных, а в некоторых случаях и совершенно нелогичных аналогиях; но они показывают именно то, что привлекает внимание человека из внешнего мира, и воплощают в жизнь через образы то, что знание и разум не воспринимают абстрактно.

Ключевые слова: *метафоризация, лексико-семантическая система, новые языковые единицы, метафорические модели, семантическая деривация*